

RECENZIE

K. R. POPPER: BÍDA HISTORICIZMU

OIKÚMENÉ PRAHA 1994, S. 130.

Najvýznamnejší filozof a teoretik vedy nášho storočia nadviazal a často odkazuje na svoju prvú priekopnícku monografiu *Otvorená spoločnosť a její nepřítelé* (1945), v ktorej podrobil kritike filozofické systémy, založené na historicizme. V recenzovanej práci (názov je analógiou na Marxovu *Biedu filozofie*) kritizuje „metodologické náuky historicizmu“ (s. 48), aby ukázal, že ide o slabú a neplodnú metódu, resp. že historický vývoj ľudstva nemožno predpovedať žiadnymi vedeckými racionálnymi metódami (prvá verzia je z roku 1936, časopisecky uverejnené až roku 1945). U nás vychádzajú prekľady Popperových diel síce neskoro, ale bez ich podrobného a kritického štúdia sa nemožno seriózne zaoberať súčasnou politickou filozofiou, preto plnia svoj účel.

Sám Sir K.R.Popper (1902 – 1994) spomína vo svojej autobiografii na rozhodujúcu životnú skúsenosť z mladosti, prežitú vo Viedni po prvej svetovej vojne. Ako mladík bol pacifistom a stal sa – podľa vlastného vyjadrenia na dva až tri mesiace – komunistom, keď sa 15. júla 1919 zúčastnil protestnej demonštrácie komunistickej mládeže za prepustenie uväznených druhov. Dodnes sa nezistilo, kto bol vinný, ale na dlažbe ostalo 11 mŕtvych a 80 bolo zranených. Za týchto mladých ľudí sa Popper ako marxista cítil v zásade morálne zodpovedný, čo bolo pre neho intelektuálnou výzvou, aby sa začal zaoberať kritikou marxizmu, najmä jeho nárokov na vedeckosť. Začal preto študovať dejiny a teóriu vedy. Ako filozof dával prednosť kritike pred dogmou, tolerancii pred výlučnou ideológiou: nech zomierajú ideológie a nie ľudia. Situáciu filozofa charakterizoval ako čierneho muža v tmavej pivnici, ktorý hľadá čierny cylinder, o ktorom sa len hypoteticky domnievame, že sa tam azda nachádza. Jeho krédom bolo: nevieme, iba hádame. Nárokov na vedeckosť sa však Popper nevzdal. Z hľadiska dnes módneho postmodernizmu (hodnotového relativizmu) sa jeho metodológia javí ako príliš striktná. Pokúsime sa ukázať, čo môže ponúknuť po krachu „fascinujúcej intelektuálnej štruktúry“ (s. 12) – historicizmu.

Popperov termín *historicismus* nie je totožný s *historizmom*, aspoň nie v najbežnejšom zmysle slova, keď ide o historické poznanie. Do určitej miery ho však možno stotožniť s historizmom v zmysle *metateórie* historického poznania; u Poppera totiž historicizmus – zjednodušene povedané – označuje princíp, podľa ktorého cieľom spoločenských vied je formulovať historickú predpoveď na základe minulých sociálnych stavov. Keďže priebeh dejín je silne ovplyvňovaný rastom nášho poznania, ktorý nemôžeme predvídať, musíme odmietnuť možnosť teoretickej histórie, zodpovedajúcej teoretickej fyzike, formulovanej v podobe vedeckej teórie historického vývoja (s. 11). Zásadný omyl historicizmu spočíva v tom, že z vývojových zákonov sa stávajú absolútne

trendy, nezávislé od východiskových podmienok, čo Popper nazýva biedou predstavi-
vosti: „Zastánce historicizmu nepretržite kárá ty, ktorí si nedokážou predstaviť zmenu
svého malého sveta. Zastánce historicizmu však očividne trpí nedostatkom predstavi-
vosti, neboť si neumí predstaviť zmenu v podmienkach zmeny.“ (s. 102). Autor však
nepopiera, že aj v prípade rešpektovania faktov máme k histórii *selektívny* prístup,
lenže naše stanoviská spravidla nemožno ani potvrdiť, ani vyvrátiť. Ak nejde o overite-
ľnú hypotézu, ide o *historickú interpretáciu* (napríklad triedny, rasový, náboženský
boj, ale aj o históriu boja medzi otvorenou a uzavretou spoločnosťou či dejiny vedec-
kého a industriálneho pokroku), pričom zásadným omylom historicizmu je, že takéto
interpretácie pokladá za teórie (s. 117), podliehajúce známemu princípu falzifikácie.

Popper upozorňuje, že historicizmus je veľmi staré učenie – životné cykly, teleolo-
gické tušenie skrytých účelov – a kladie si otázku: „Nemohou to byť nakoniec samotní
zastánci historicizmu, kdo se bojí změny? ... Zdá se, že se zastánci historicizmu pokou-
šejí vynahradiť si ztrátu neměnného světa tím, že se upnuli k víře, podle níž změnu lze
předvídat, neboť ji řídí neměnný zákon.“ (s. 124). Nie je naším zámerom enumerovať
všetky argumenty, spomenieme však, že Popper elegantne ukázal, že základnom sklonu
k holistickému mysleniu je spoločný menovateľ anti-naturalistických a pro-naturalis-
tických náuk historicizmu, ktoré inak rozlišuje. Práve pro-naturalistický smer akcentuje
význam predpovede („historického proroctva“). Autor v tomto kontexte spomína *Oidi-
pov efekt*, dnes známy skôr z vedecko-technického prognózovania, t.j. vplyv predpovede
na predpovedanú udalosť, čím ju môže vyvolať alebo jej zabrániť; v prípade objavu ide
o sebadeštrukciu prognózy (s. 20). Anti-naturalistický smer nepostuluje skutočné uni-
verzálne zákony a pripúšťa, že sa viažu na konkrétne pozorované obdobie. Ak by sme
však mali pripustiť existenciu zákonov podliehajúcich zmene, nikdy by nebolo možné
vysvetliť zmenu týchto zákonov. „Jen bychom tím přiznali, že změna je jednoduše nad-
přirozený jev. A to by byl konec vědeckého pokroku, protože při neplánovaných pozor-
ováních by nebylo zapotřebí revidovat naše teorie: hypotéza *ad hoc*, na jejímž základě
se změnily zákony, by <vysvětlila> vše.“ (s. 83)

Kým naturalistická metóda implikuje sociologickú teóriu, podľa ktorej sa spo-
ločnosť nevyvíja ani nemení, historicistická metóda sa podľa Poppera zakladá na po-
zoruhodne podobnej teórii, podľa ktorej spoločnosť sa určite zmení, ale nemeniteľným
spôsobom, prostredníctvom nevyhnutne daných období (s. 46). Viackrát sa odvoláva na
Marxov citát: „Aj keď spoločnosť prišla na stopu prírodnému zákonu svojho pohybu ...
nemôže prirodzené vývinové fázy ani preskočiť, ani odstrániť dekrétmi. Môže však
pôrodné bolesti skrátiť a zmierniť.“ ([1], 17). Autor v tom vidí dôkaz zvláštnej formy
fatalizmu, orientovanej na trendy histórie, pretože akýkoľvek pokus zvrátiť nastávajúce
zmeny je márný. Pre stúpenca historicizmu je rozhodujúci politický úspech, a nie objek-
tívnosť či ideál pravdy („extrémna forma relativizmu“), sociálna veda môže potom
fungovať ako pôrodná asistentka, ktorá napomáha zrod nového spoločenského obdobia
alebo, v konzervatívnom záujme, brzdí nadchádzajúce spoločenské zmeny. Historicizmus
(nie historicizmus) predstavuje prístup, ktorý odkazuje na spätosť sociologických škôl

s preferenciami a záujmami v rámci určitého historického obdobia; spätosť s politickými, ekonomickými a triednymi záujmami odhaľuje sociológia poznania (s. 22 – 23). Skutočné spoločenské zákony by sa museli vzťahovať na celé dejiny ľudstva, lenže niet takých konštánt, ktoré by zostali v jednotlivých obdobiach zachované, preto jedinými univerzálne platnými zákonmi musia byť tie, ktoré spájajú nasledujúce obdobia a určujú prechod z jedného obdobia do druhého (s. 39-40).

Popper upozorňuje aj na úzky vzťah medzi historicizmom a biologickou, resp. organickou teóriou sociálnych štruktúr. Domnievam sa, že z darwinistickej paradigmy v polovici minulého storočia vychádza rovnako Comtov *Kurz pozitívnej filozofie* ako aj Marxov *Kapitál*. Darwinova teória prirodzeného výberu, konkrétne v zjednodušenej verzii boja o prežitie mala v druhej polovici minulého storočia nesmierny vplyv, vo filozofii porovnateľný s mechanizmom. Nie náhodou H.Spencer v 80-tych rokoch napísal tvrdú obhajobu doktríny *laissez-faire* v zmysle „prežitia najvhodnejších“ a F.Engels definoval štát ako nástroj násilnej hegemonie vládnucej triedy, ktorý musí byť zvrhnutý triednym bojom (ide o boj antagonistických protikladov, kedy riešenie znamená nevyhnutné zničenie jedného z nich). Popper odmietol aj Comtovo dynamické zákony postupnosti a redukovateľnosť pokroku na zákony ľudskej povahy (s. 92, 118). Tým však padá aj Comtova predstava o dovŕšení ľudských dejín v pozitívnom štádiu (= industriálny kapitalizmus), rovnako ako Marxovo zdôvodnenie raja na Zemi, len čo sa naplní historická nevyhnutnosť zániku kapitalizmu.

Ak dnes ľudstvo čelí globálnej civilizačnej kríze, vyvstáva otázka: ako odvrátiť možné katastrofické scenáre, ak sa nemôžeme spoliehať na znalosť historických zákonitostí? Budeme mať dosť času na učenie tým najtvrdším spôsobom, metódou pokusu a omylu, vo vzťahu k prírode (superorganizmu GAIA), ktorý nás varuje a súčasne berie na zodpovednosť? Na ceste k trvale udržateľnému životu (sustainable living) dokážeme pôrodné bolesti skrátiť a zmierniť bez barličky historicizmu?

Krach sociálneho inžinierstva a plánovania, opierajúceho sa o historicizmus podnecuje Poppera zdôvodniť metódu *postupného inžinierstva*. Z kritiky Platónovho utopického inžinierstva (= stanovenie konečného cieľa ideálneho štátu) vyplýva postup „postupného inžiniera“, ktorý prijme metódu skúmania najpálčivejších cieľov v spoločnosti a boja proti nim namiesto skúmania a presadzovania najväčšieho a konečného dobra v spoločnosti ([3], I. zv., 145). K.Marx bol síce jedným z najvplyvnejších svetových bojovníkov proti pokrytectvu a farizejstvu, túžil pomáhať utláčaným a ako teoretik sa domnieval, že našiel vedeckú zbraň v boji o zlepšenie osudu veľkej väčšiny ľudí. Napriek svojim zásluhám však bol falošným prorokom; nielenže sa jeho proroctvá nenaplnili, ale oklamal rad inteligentných ľudí vierou, že historické proroctvo je vedecký spôsob riešenia spoločenských problémov ([3], II.zv., 74). „Celá jeho prorocká metóda závisí na predpoklade, že ideologické vlivy není třeba pojímat jako nezávislé a nepředvídatelné elementy, ale že je lze redukovat na pozorovatelné ekonomické podmínky, na nichž jsou závislé, a jsou tudíž předvídatelné.“ ([3], II.zv., 124). Marx nemohol predpovedať nič určitejšie než že chybná politika môže príchod socializmu

o storočia oddialiť, kým správna politika by umožnila skrátiť vývoj na minimum. Ide o morálne povzbudenie, buď bude hrozný svet trvať večne, alebo sa prípadne zrodí lepší svet. Vplyv sociálnej technológie a politickej intervencie v ekonomických otázkach je podľa Poppera jedným z nepredvídateľných faktorov. „Sociálni technolog a postupný inžinier môžu plánovať vytvorenie nových inštitúcií alebo premenu starých, môžu dokonca napláňovať spôsoby a prostriedky k uskutočneniu týchto zmien, avšak <dějiny> se tím nestanou predvídateľnejší. Neplánujú totiž pro celek společnosti, ani nemohou vědět, zda se jejich plány uskuteční. Ve skutečnosti se jejich realizace sotva kdy obejde bez velkých modifikací, jednak proto, že během budování roste naše zkušenost, jednak proto, že musíme dělat kompromisy. Marx měl tedy úplnou pravdu, když trval na tom, že <dějiny> nelze plánovat na papíře. Avšak *institute* napláňovat lze a také se plánují. Jenom tehdy, když krok za krokem plánujeme instituce pro zajištění svobody a zejména na svobody od vykořisťování, můžeme doufat, že vytvoříme lepší svět.“ ([3], II.zv., 125-126).

Postupné inžinierstvo je sociálne konanie, ktoré má dosiahnuť určitý cieľ alebo výsledok prostredníctvom uvedomelého využitia dostupného technologického poznania; sociálny inžinier navrhuje, rekonštruje a spravuje verejné i súkromné spoločenské inštitúcie. „Postupný technolog nebo inžinier přijde na to, že *pouze menšina společenských institucí vznikla na základě uvědomělého plánování, zatímco většina <vyrostla> coby výsledek neplánovaného lidského jednání.*“ (s. 56). Holistické alebo utopické sociálne inžinierstvo (na rozdiel od postupného) nemá nikdy súkromný, ale vždy verejný charakter, lebo jeho cieľom je prestavba celej spoločnosti podľa určitého plánu či programu, čo vedie k rozšíreniu moci štátu (s. 57). Pritom však Popper pripúšťa, že postupné metódy môžu viesť aj k zmenám v „triednej štruktúre spoločnosti“ (s. 58). „Protože holistický plánovač nedokáže stanovit, co si myslí každý jednotlivý občan, musí své problémy zjednodušit eliminací individuálních rozdílů: musí se pokusit kontrolovat, sjednotit a unifikovat zájmy a touhy vzděláním a propagandou“ (s. 73). Aj emocionálne prijateľné volanie po spoločnom cieľi vyzýva na likvidáciu ostatných súperiaciach názorov a teda vzájomnej kritiky a argumentácie, ide o volanie po likvidácii racionálneho myslenia. „Pokud jde o lidský vývoj, je to <svoboda být odlišný a jiný než soused>, <nesouhlasit s většinou a jít si svou vlastní cestou>. Holistická kontrola, která nutně vede k rovnosti nikoli lidských práv, ale lidského myšlení, by znamenala konec pokroku.“ (s. 122-123). S uvedeným iste treba súhlasiť.

Keď však odhliadneme od toho, že slovo „pokrok“ v historickom kontexte je u Poppera prinajmenšom neobvyklé, chcel by som upozorniť na niektoré príliš „tvrdé“ dôsledky jeho odmietnutia holizmu. Autor rozlišuje dva významy termínu „celok“: a) súhrn všetkých vlastností a vzťahov medzi prvkami, b) súhrn osobitných vlastností, ktoré vytvárajú organizovanú štruktúru (s. 63). Psychológia *Gestaltu* sa môže uplatňovať len na celky v zmysle b), lebo ani intuitívnym poznaním nedokážeme postihnúť celky v zmysle a). 1. Teóriu, že sme schopní získať určité konkrétne poznanie reality ako takej, považuje Popper za súčasť mysticizmu (s. 65). Na inom mieste uvažuje

dokonca o možnosti vypuknutia epidémie mysticizmu medzi intelektuálmi, a to v prípade, že aj s najlepšou inštitucionálnou organizáciou na svete by sa vedecký pokrok mohol raz zastaviť (s. 121). Vedecký pokrok sa síce nezastavil, ale epidémia mysticizmu (New Age) nastala. Mám na mysli hľadanie novej holistickej paradigmy, komplementarity východného a západného myslenia, ktorú napríklad F. Capra definoval ako „zásadnú zmenu myslenia, vnímania a hodnôt“. 2. „Väčšina teoretiků *Gestaltu* si zrejme přeje, aby se potvrdila existence dvou druhů věcí – <souhrnů>, kde nemůžeme rozeznat žádný řád, a <celků>, kde lze najít řád, symetrii, pravidelnost, systém nebo strukturální plán.“ Popper tento rozdiel považuje za triviálny a nesmierne vágny (s. 68). V teórii chaosu však ide o zásadný rozdiel, ktorý má ďalekosiahle dôsledky, a to medzi chaosom, z ktorého vznikne nová kvalita, hoci emergentne, a neporiadkom (disorder), kedy nastáva entropický rozklad a zvrät sa dá prívodiť len vnesením energie zvonka.

Autor sa logicky stavia na pozíciu metodologického individualizmu, ktorý chápe ako postulát, že úlohou sociálnej teórie je konštruovať a analyzovať sociologické modely v deskriptívnych alebo nominalistických pojmoch, t.j. v *pojmoch jednotlivcov*, ich postojoch, očakávaní, vzťahov atď. (s. 106). Uvedený prístup sa v súčasnosti uplatňuje v modeloch teórie verejnej voľby (public choice). Zaujímavá je Popperova charakteristika historicizmu L.N. Tolstého: „Jeho verze historicismu kombinuje metodologický individualismus s kolektivismem, t.j. reprezentuje typickou kombinaci, běžnou v jeho době, a obávám se, že typickou i pro naše demokratickoindividualistické a kolektivisticko-nacionalistické živly“. Samozrejme, že odmieta akýkoľvek pocit idey *ducha* – doby, národa či armády (s. 115). Ako je známe, dnes sa v politickej filozofii diskutuje o *komunitarizme*, resp. o potrebe do určitej miery korigovať radikálny individualizmus s odôvodnením, že jednotlivci a spoločnosť sú navzájom závislé entity. Ide o umiernenú pozíciu, ktorá uznáva morálnu hodnotu tak individuálnych práv, ako aj povinností vo vzťahu k spoločenstvu. Záverom by som chcel ešte upozorniť, že pojem „otvorená spoločnosť“ sa tiež niekedy ideologizuje, napríklad v protiklade k tzv. „tribalizmu“ v kontexte s nacionalizmom 19. storočia a brutálnymi etnickými čistkami. Futurológovia však uvažujú o určitom vyvažovaní medzi „kmeňovým“ a univerzálnym najmä v súvislosti so špecifickým významom kultúrnej diverzity a lokálnej teritoriálnej identity ([2], 22-24). V našich podmienkach sme napríklad boli svedkami umele vykonštruovaného protikladu medzi občianskym a národným v čase diskusií o štátoprávnom usporiadaní. To však presahuje rámec našej recenzie.

Ladislav Hohoš

LITERATÚRA:

- [1] MARX, K. (1979): *Kapitál*. I.zv., Bratislava.
- [2] NAISBITT, J. (1994): *Global Paradox. The Bigger the World Economy, the More Powerful Its Smallest Players*. New York.
- [3] POPPER, K.R. (1994): *Otvřená společnost a její nepřítelé*. Praha.